

Розділ I

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ТА ВОЄННИЙ АСПЕКТИ

УДК 94(477)+339.56:633.1 «1913/1914»

І.М. Жиленкова
(м. Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРЕГЛЯДУ ТОРГОВОЇ УГОДИ 1904 р. З НІМЕЧЧИНОЮ (1913–1914 рр.)

Висвітлено процес підготовки урядових установ та громадських організацій України до перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.). Основну увагу зосереджено на їх роботі по узагальненню статистичних даних щодо обсягу експортно-імпортних операцій, прибутків та збитків. Вказано на прагнення окремих організацій реформувати митну систему з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства.

Ключові слова: *сільське господарство, Російська імперія, ринкові відносини, експорт, виробництво зерна, торгова угода.*

Відповідно до міждержавних домовленостей у 1917 р. мав відбутися перегляд російсько-німецької торгівельної угоди 1904 р. Усвідомлюючи її практичні результати, сільськогосподарські виробники України та інших регіонів Російської імперії сподівалися на ревізію не вигідних митних тарифів на продукти землеробства і тваринництва. В активізації цього процесу, окрім наростання інтересу громадськості й аграрного капіталу, відіграло і те, що саме від змісту нового договору залежали стратегічні питання економічного характеру — яким буде найбільш оптимальне господарське співвідношення між вказаними державами. Певною мірою це стало наслідком уявлень правлячих кіл Німеччини та Російської імперії про свою роль в «економічному концерті великих держав на світовому ринку».

Ураховуючи різні аспекти цієї проблеми, урядові установи й громадські організації почали заздалегідь готуватися до укладення нової угоди з Німеччиною. Відповідна підготовка полягала у вивченні різних аспектів питання:

узагальненні статистичних даних щодо обсягу ввозу й вивозу промислових і сільськогосподарських товарів, прибутків та збитків за чинною угодою 1904 р. Так, комісія Південно-західного відділення Російської експортної палати вирішила проаналізувати митний тариф, з'ясувати розміри товарообміну між губерніями Правобережної України і Німеччиною, користуючись даними залізничної, митної і судноплавної статистики щодо руху вантажів. Оскільки головними предметами експорту з цього регіону було збіжжя, продукція тваринництва, цукор і деревина, то було вирішено включити до програми обстеження саме ці товари¹.

Частину опрацьованого матеріалу, зокрема щодо перевезення сільськогосподарських вантажів залізницями з Подільської губернії до митниць на західному сухопутному кордоні та до портів Чорного й Балтійського морів, було опубліковано в тогочасній пресі. Складовою цього матеріалу стала праця доцента Київського комерційного інституту А. Ярошевича «Відправлення вантажів із залізничних станцій і річкових пристаней Подільської губернії у середньому за п'ятиліття 1905–1909 рр.». Загальна вартість усіх відправлених із залізничних станцій і пристаней губернії вантажів становила щорічно у середньому близько 55 млн руб. Майже повністю весь вивіз представляла продукція сільського господарства й окремих його переробних виробництв².

Аналізуючи можливості певних коригувань митних ставок на майбутніх переговорах із Німеччиною, комісія Південно-західного відділення досліджувала перспективи збуту місцевої сільськогосподарської продукції на нових зовнішніх ринках у випадку відхилення Німеччиною «наших справедливих вимог». 5 травня 1913 р. члени правління відділення на своєму засіданні заслухали доповідь Л. Яснопольського, в якій було проаналізовано позиції Росії й Німеччини на майбутніх переговорах, а також переваги та вразливі місця кожної з країн. Так, вразливість німецької економіки вбачалася в подальшому прискоренні «індустріалізму», різкому зменшенні сільськогосподарського населення та неминучому зростанні дефіциту продовольства в містах і промислових регіонах. Найбільш небезпечним для господарства Російської імперії професор Л. Яснопольський уважав вивіз на німецький ринок сировини, унаслідок чого тамтешні комерсанти «створили на основі її переробки цілі промислові галузі»³. Виправити цю ситуацію можна було тільки через підвищення митних тарифів на сировинну продукцію.

Значну увагу зібрання приділило дослідженню причин розбіжностей статистичних даних Німеччини й Росії щодо обсягу експорту та імпорту та використанню навіть психологічного тиску для досягнення певних поступок на майбутніх переговорах. До того ж преса обох країн зверталася до маніпуляцій хронологічного характеру при висвітленні цієї проблеми. Справа була в тому, що співвідношення між обсягами торгового обороту двох країн за 1890–1910 рр., 1894–1910 рр. та 1891–1909 рр. було дуже відмінним. Помітному зростанню експорту сільськогосподарської продукції сприяв щедрий урожай у Російській імперії. Траплялися роки доволі різкого зменшення обсягу експорту й імпорту з інших причин, зокрема через торгову війну між цими країнами

всередині 1890-х рр. Відтак німецька преса, маніпулюючи цифрами, стверджувала, що Німеччина — «найкращий торговий клієнт для свого східного сусіда, якого за всяких обставин слід цінувати»⁴. За даними німецької преси, «ринок країни став для Росії більш важливим, ніж 20 років тому. За цей період російський експорт у Німеччину зріс на 180%, тоді як загальний вивіз на світовий ринок — тільки на 80%. За ці ж роки німецький вивіз у російську імперію був не більшим від усього імпорту». Натомість представники російського промислового капіталу оприлюднювали дані протилежного характеру. У своїй промові в Державній раді у травні 1914 р. М. Авдаков визнав «критичний момент» у розвитку зовнішньоторговельних операцій Німеччини й Російської імперії. «Змагатися перед укладанням угоди з Німеччиною з величезним імпортом німецьких товарів, який уже досяг 642 млн руб., а до того часу становитиме, можливо, і 750 млн руб., буде важко»⁵. На переконання М. Авдакова, це загрожувало подальшому розвитку продуктивних сил Росії.

Безперечно, що розбіжності у статистичних обчисленнях експорту й імпорту двох країн мали й інші причини. На згаданому вище зібранні доповідач звернув увагу, що імпорт піддається на російських митницях більш ретельній реєстрації, ніж вивіз, із міркувань фіскального характеру. Окрім того, невідповідність дійсності в обсягах експорту пояснювалася, на думку Л. Яснопольського, тим, що російська статистика враховувала товарні потоки тільки на німецькому кордоні й не фіксувала вивіз продукції, котра надходила до Німеччини через Австрію та морські порти Голландії. «Що стосується ввозу, то російська статистика враховувала весь імпорт через німецький кордон, не беручи до уваги ті товари, які надходили з Німеччини транзитом. Навпаки, німецька статистика все це ретельно виокремлювала, тому її дані, за свідченням Л. Яснопольського, «слід визнати більш точним»⁶.

Інші учасники зібрання відзначили, що російський митний захист промисловості часто не дає очікуваних результатів, не створює умов для розвитку відповідних галузей. Для прикладу було вказано на «охоронну політику щодо сільськогосподарського машинобудування, яка до цього часу не принесла позитивних результатів». Тим більше, що сприяння промисловості за допомогою високих митних тарифів не відповідало інтересам споживачів. Коментуючи ці оцінки, Л. Яснопольський висловив солідарність із харківським професором М. Соболевим, який уважав, що «надання урядових премій для виготовлення нових моделей сільськогосподарської техніки представляється більш доцільним заходом, ніж обкладання іноземних машин високим митним тарифом»⁷.

Зібрання обговорило також надзвичайно дражливе питання щодо сфери діяльності обласного комітету з перегляду майбутньої російсько-німецької угоди. Думки учасників розділилися: одні наполягали на тому, щоб комітет виражав інтереси всього господарського комплексу Південно-західного краю, інші — тільки сільського господарства. Після «жвавого обміну думками зібрання вирішило надати комітету загальний характер і не обмежувати його діяльність з'ясуванням одних тільки сільськогосподарських інтересів». Надання прерогатив обласному комітетові в такій редакції не сприяло пом'якшенню гострих

суперечностей між промисловим та аграрним капіталом в експортно-імпортній політиці. Противники високого мита на землеробську техніку в Україні й інших регіонах Російської імперії і далі наголошували на його шкідливості для сільського господарства. Свою позицію вони підкріплювали вагомими аргументами. Якщо закордонні машини разом із витратами на їх перевезення дешевші та кращі за якістю, їм слід давати зелене світло. Усілякі перепони на цьому шляху тільки гальмують розвиток землеробства, а в кінцевому рахунку і промисловості⁸.

Надто великими були втрати сільських господарів 9 губерній, що перебували у сфері діяльності Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди, через зростання цін на товари, котрі ввозилися з інших країн і обкладалися високим митом. За даними часопису гірничопромисловців, сільське господарство цих губерній напередодні Першої світової війни споживало щорічно металевих виробів на суму 40,35 млн руб., у тому числі сільськогосподарських машин і знарядь праці — 32,55 млн руб. Переплата сільських господарів на металопродукцію у зв'язку з митними тарифами становила щорічно у середньому понад 5 млн руб., або 12,5% вартості спожитих товарів. «Значення зазначених переplat, — констатувало видання, — не обмежується щорічною втратою 5 млн руб. із бюджету сільських господарів. Це ще й затримка на 12,5% швидкості проникнення металу на село і загострення всіх хворобливих сторін процесу інтенсифікації сільського господарства»⁹. Отже, питання щодо визначення митних ставок на майбутніх переговорах з Німеччиною загострилося й було надзвичайно актуальним для промисловців, сільських господарів і всієї маси споживачів міста та села. Це змушувало урядові кола до певної міри рахуватися з думкою широкої громадськості.

Однак серед вищих урядовців, громадськості, навіть науковців, проявилися суперечності щодо системи і принципів, на яких мали базуватися в майбутньому торгові угоди з іноземними державами. Це призвело до різного тлумачення сутності митних тарифів. Так, чиновник міністерства торгівлі й промисловості Н. Ланговий і професор І. Гольдштейн зарекомендували себе прибічниками автономного митного тарифу і безумовного права найбільшого сприяння певним іноземним торговельним партнерам. На їхню думку, «це відповідало інтересам промисловості й потребам сільського господарства, а уряду давало у руки гнучкий інструмент економічної політики»¹⁰. Із часом співробітники міністерства торгівлі й промисловості Н. Ланговий і В. Прилежасєв, попри те, що митні тарифи на ввізні в Російську імперію промислові товари були найвищими в Європі, стали прибічниками подальшого зростання захисного мита на імпорتنу продукцію, щоб виробляти її усередині країни і позбутися «іноземної залежності взагалі»¹¹. Це була ідея «самодостатнього господарства», ізольованого від світового ринку, а її практичне впровадження прирікало сільське господарство на стагнацію.

Щодо питання сутності митної системи не було єдності навіть у середовищі великого промислового капіталу. Представники одних груп віддавали перевагу конвенційному тарифу, інші — автономному. Гірничопромисловці Донбасу й

Придніпров'я наполягали на необхідності підвищення тарифу на мінеральне паливо та метали по всьому периметру морського і сухопутного кордону¹². Загалом у середовищі великого промислового капіталу розглядалося декілька варіантів митного тарифу: автономний і безумовне право найбільшого сприяння певним торговим партнерам; автономний і за певних умов конвенційно-тарифна угода на основі обмеженого найбільшого сприяння; підтримка системи митних ставок й умовного права найбільшого сприяння; збереження існуючої практики конвенційно-митних угод із наданням права найбільшого сприяння¹³. Окрім того, ідеолог російської буржуазії П. Струве на VIII з'їзді представників промисловості й торгівлі висловився за впровадження подвійного митного тарифу.

Інтересам сільського господарства з погляду забезпечення для нього іноземних ринків відповідав конвенційний тариф і принцип найбільшого сприяння в торгівлі з іншими країнами. Його у своїх численних працях і на форумах громадських організацій активно пропагував професор М. Соболев, погляди якого розділяв Харківський обласний комітет з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Існуючу систему він не вважав досконалою: «Слід поставитися негативно до системи, якої ми досі трималися, — на 10–20%. Значно доцільніший той порядок, за якого Російська імперія надавала б кожній країні, що домовляється з нею, пільги для їх специфічних товарів. Кількість статей митного тарифу, за якими робляться поступки, не повинна бути великою, але вони мають бути суттєвими, здатними зацікавити торгового партнера». М. Соболев допускав і полегшення принципу найбільшого сприяння. Останній мав поширюватися тільки на перелічені в угоді товари або, навпаки, не поширюватися (чи не поширюватися), або в документі слід було вказати країни, на які не поширюються пільги й поступки чи, зрештою, встановлюється правило, що кожна пільга, яка надається третій державі, застосовується до іншого контрагента тільки в тому випадку, коли останній дає іншій стороні відповідний еквівалент¹⁴. Також М. Соболев наголошував: «Ідея автономного митного тарифу, який мав створити з Росії самодостатню економічну країну, не відповідає умовам сучасного світового господарства і міжнародних відносин. Упровадження його завдало б Росії великої шкоди, ізолювавши країну від зовнішнього світу, ускладнило б для нас збут продукції і ввіз тих товарів, яких Росія не може виробляти сама»¹⁵.

Практика торгових відносин в епоху світового господарства засвідчила, що повернення до автономного тарифу, на чому наполягали чиновники міністерства торгівлі й промисловості, не відповідала інтересам економіки, особливо землеробства. Росія не могла на найближче майбутнє створити такі економічні умови, за яких уся сільськогосподарська продукція та сировина поглинатимуться внутрішнім ринком, а все необхідне вироблятиме вітчизняна промисловість¹⁶. Упродовж ряду років, що передували Першій світовій війні, вивіз зернових і продукції їх переробки з Російської імперії сягав близько 700–800 млн пудів й обчислювався у 740–750 млн руб., а аграрний експорт на зовнішній ринок становив 1150–1160 млн руб. Окрім того, не вигідність автономного тарифу полягала в тому, що за його впровадження митні ставки підлягали постійним

змінам залежно від коливань внутрішньої економічної політики. Ці та інші питання обговорювалися на форумах громадських організацій України в 1913–1914 рр.

Упродовж 20–23 березня 1913 р. відбулися засідання учасників Харківського обласного з'їзду з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Харківське губернське сільськогосподарське товариство запросило на з'їзд представників земств, сільськогосподарських організацій, інспекторів сільського господарства та приватних господарів. Це були винятково представники Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Курської, Воронезької губерній та Донської області. Зі свого боку, експортна палата запросила на з'їзд представників торгово-промислових організацій, міських управ, управління залізниць, центральних організацій та установ, причетних до експорту й імпорту промислової і сільськогосподарської продукції¹⁷. Засідання відбулося у приміщенні Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я у Харкові.

Виходячи з потреб сільськогосподарського регіону («пшенично-ячмінний район»), до переліку винесених на з'їзд питань увійшли такі «предмети місцевого виробництва і вивозу»: зерно, борошно, крупи, насіння, деревина, м'ясо, худоба, шкури, курячі яйця, тютюн, цукор, спирт тощо. Програма роботи зводилася переважно до таких питань: 1) з'ясування характеру місцевого виробництва і ситуації з експортом відповідної продукції на світовий ринок та, зокрема, до Німеччини; 2) з'ясування причин, що гальмували розвиток місцевого виробництва й експорту; 3) визначення заходів, здатних сприяти розвитку місцевого експорту; 4) з'ясування місцевих потреб і побажань щодо торгової угоди з Німеччиною.

За словами очільника експортної палати В. Денисова, з'їзд поставив на перший план інтереси сільських господарів щодо «реалізації вироблених народом сільськогосподарських цінностей». Уперше сільські господарі, наголосив чиновник, «стають на шлях упровадження в життя сільськогосподарської політики, що має своїм завданням захищати інтереси осіб, причетних до сільськогосподарського промислу і сприяння втіленню їх у життя сповна». Водночас учасники з'їзду звернули увагу на кричущі вади, які нерідко знецінювали результати зовнішньоторговельних операцій, призводили до фінансових втрат сільських господарів. Серед них слід виокремити неорганізованість, відсутність необхідної координації між усіма ланками зовнішньоторгового обігу. Як правило, посередник, що збував сільськогосподарську продукцію, прагнув головним чином, отримати різницю між ціною купівлі та продажу. Якість цієї продукції, наприклад, засміченість зернових, його не цікавила, він байдуже ставився до рівня митних тарифів та інших накладних витрат «через те, що все це своїм тягарем лягало на сільських господарів, зменшувало вартість саме їхньої продукції»¹⁸. Останні не мали безпосереднього зв'язку з іноземними споживачами, що й «стало причиною конвенційних митних тарифів, розвитку нашого господарства в неправильному напрямі». Інші учасники з'їзду наголошували на тому, що успішна реалізація продукції на світовому ринку залежить від умов її зберігання усередині країни, розвиненості транспортної та кредитної систем.

На думку професора Л. Яснопольського, питання щодо німецького мита на продовольче зерно «доволі слабо зачіпало губернії Лівобережної і Південної України». Саме тому на Харківському обласному з'їзді питання мита на зернові не викликало заперечень. Лунали навіть голоси, що «у справі експорту пшениці Росія за якістю своїх продуктів посідає настільки міцне і незамінне становище, що, нічим не ризикуючи, можна відмовитися від договірних ставок». Що ж стосується жита, то «південь у ньому не зацікавлений, а південний ячмінь — поза конкуренцією»¹⁹. Найбільш гостре незадоволення наслідками торгової угоди 1904 р. викликало стимулювання Німеччиною імпорту з Російської імперії кормів та сировини. «Унаслідок цього, — відзначалося в матеріалах з'їзду, — сільське господарство зійшло з правильного напрямку розвитку. Збуваючи інтенсивно кормові засоби на зовнішній ринок, ми тим самим стимулюємо німецьке скотарство, підживлюємо іноземні ґрунти та розширюємо екстенсивне господарство, що призводить до прогресуючого виснаження наших ґрунтів і занепаду скотарства. Через інертність нашої торгівлі Німеччина стала посередником у збуті наших продуктів. Внаслідок цього наша залежність від цієї країни ще більше посилилася»²⁰.

Аналогічні оцінки було висловлено на зібранні Чернігівського губернського земства 19 січня 1914 р. За повідомленням преси, питання щодо зниження мита на зернові на німецькому ринку для сільських господарів не мали великого значення, оскільки високі тарифи майже повністю виплачувалися тамтешніми споживачами. Але сільські господарі України були більш зацікавлені в перегляді мита на іншу сільськогосподарську продукцію. На переконання учасників зібрання, на перше місце слід поставити зниження митних тарифів на перероблену продукцію сільського господарства — борошно, оброблену деревину тощо. Німеччина в угоді 1904 р. «добилася високих митних тарифів на ці продукти для того, щоб вивозити з Росії сировину і переробляти її на своїх підприємствах. За рахунок цього розвивалося німецьке млинарство і лісова промисловість, створювалися робочі місця»²¹.

На другому місці для вітчизняних сільських господарів стояло питання обмеження вивозу в Німеччину худоби та м'яса через високі митні тарифи й дискримінаційні ветеринарно-санітарні правила (метою останніх була заборона ввозу під приводом загрози епізоотії). Статті майбутньої торгової угоди мали полегшити вивіз із Російської імперії худоби та м'яса. Зрештою, на думку учасників зібрання Чернігівського губернського земства, важливим питанням був пільговий, згідно з торговою угодою 1904 р., вивіз у Німеччину ячменю, жому, висівок та макухи. У 1910 р. з України залізницями було експортовано 12 308 тис. пудів висівок, а в 1911 р. — 18 675 тис. пудів висівок. Основним ринком збуту висівок стала Німеччина, сільські господарі якої закуповували цей цінний корм для худоби²². За даними економіста-аграрника С. Остапенка, з Російської імперії експортувалося висівок на 40 млн руб., з них 80% припадало на Німеччину, макухи вивозилося на 35 млн руб., з них 40% виручалось з німецького ринку²³. До того ж митний тариф стимулював вивіз із Російської імперії живої домашньої птиці, «яка відгодовувалася нашими дешевими кор-

мами». Проте митна ставка на забуту птицю, що ввозилася в Німеччину, була високою — 1,06 руб. з пуда. Ця країна встановила дуже низькі митні тарифи на кормові продукти для худоби і птиці. За рахунок цього зростало німецьке скотарство і свинарство, котрі майже повністю покривали попит на м'ясну продукцію всередині країни, хоча ціни на них стояли на високому рівні в інтересах сільських господарів. Щоб підвищити конкурентність тваринницької продукції на зовнішніх ринках сільські господарі домагалися від уряду зменшення накладних витрат при перевезенні живої худоби залізницями за рахунок «існуючого в даний час тарифу в 10 коп. з вагону і версти»²⁴. Ще однією перепоною на шляху успішного збуту м'яса за кордоном була гостра нестача в Росії вагонів-холодильників. У зв'язку з цим, сільські господарі за сприяння експортної палати добивалися збільшення їх виробництва. Загалом для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі необхідна була науково обгрунтована система заходів. Її складовими стала інтенсифікація сільського господарства, перманентне дослідження кон'юнктури світового ринку, створення розвиненої інфраструктури зовнішньої торгівлі і, безперечно, організація сільських господарів. Ці питання відобразилися в резолюціях Харківського обласного з'їзду з перегляду майбутньої торгової угоди.

Питання митного врегулювання експортно-імпортних операцій і далі залишалося найголовнішим для широкої громадськості України. Упродовж 28 лютого — 1 березня 1914 р. у залі засідань Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я відбулася нарада за участю земських і громадських діячів та представників центральних відомств щодо перегляду російсько-німецького торгового договору. На нараді було заслухано доповідь професора М. Соболева «Перебудова основних принципів торгової політики Росії у зв'язку з питанням протекціонізму». Дебати щодо положень доповіді тривали два дні. М. Соболев проголосив себе «рішучим противником» ідеї автономного митного тарифу і визнавав відповідним інтересам сільського господарства систему конвенційних тарифів та принципу найбільшого сприяння. Не відкидаючи значення протекціонізму, він висловився проти непомірного його застосування, а особливо проти суцільного підвищення ставок, «які неспроможні створити належного стимулювання промисловості й тільки призводять для загальної дорожечі». Митний протекціонізм, на його переконання, «повинен рахуватися з інтересами сільського господарства і всієї споживацької маси». Звертаючись до конкретної практики протекціонізму, М. Соболев «висловився за зниження мита на сировину, зняття й допоміжні засоби виробництва, зосередивши захист на важливих і ще не зміцнених галузях промисловості». Усі пропозиції доповідача було прийнято зібранням, а ідея «автономного» тарифу не знайшла адептів серед присутніх. Навіть принцип найбільшого сприяння було «піддано сумніву, щоправда обмеженому»²⁵. І в подальшому М. Соболев негативно ставився до впровадження автономного тарифу, залишаючись прибічником конвенційних угод із Німеччиною та іншими країнами²⁶.

Умови російсько-німецької конвенції 1904 р. були надзвичайно несприятливими для сільськогосподарських регіонів України й особливо губерній Пра-

вобережжя, так званого Південно-Західного краю. Саме тут на початку ХХ ст. відбувалися серйозні зміни у вигляді «зародків інтенсивного сільського господарства не тільки у великих, але й у зростаючій чисельності дрібних господарств»²⁷. Проте подальша інтенсифікація аграрного сектору регіону гальмувалася митними статтями торгової угоди 1904 р. Різні аспекти цієї проблеми опинилися у центрі уваги громадських організацій.

Упродовж 17–20 лютого 1914 р. у Києві відбулися засідання обласного з'їзду з питань експорту та у зв'язку з переглядом російсько-німецької торгової угоди 1904 р. На зібранні переважали сільські господарі й делегати від земств та громадських організацій Правобережної України і прилеглих до неї губерній — Бессарабської, Мінської, Чернігівської. У роботі з'їзду взяли участь і представники торгово-промислового класу, професори-економісти тощо²⁸. Завданням форуму було з'ясування інтересів регіону Правобережної України і прилеглих губерній щодо експорту продукції місцевого виробництва:

- перша група — зерно, борошно, насіння буряку і кормових трав;
- друга група — висівки, вижимки олійних культур та інші корми;
- третя група — велика рогата худоба, коні, м'ясо, шкура, шерсть, вовна та інша продукція тваринництва;
- четверта група — домашня птиця й курячі яйця;
- п'ята група — свіжі й оброблені овочі та фрукти, крохмаль, хміль, мед;
- шоста група — цукор, спирт, виноградне вино, патока, варення;
- сьома група — необроблена й оброблена деревина;
- восьма група — вироби домашнього (кустарного) промислу²⁹.

Окрему групу становили предмети ввозу для потреб сільського господарства — машини, локомотиви для складних молотарок і парових плугів, запасні частини для сільгосптехніки, різні апарати, добрива, рослинні олії, гліцерин, дубильні речовини, фарби тощо.

У програму питань, які підлягали обговоренню на з'їзді, було включено такі проблеми: сучасне становище з експортом зазначеної вище продукції місцевого виробництва в Німеччину та інші країни; статистика виробництва й торгівлі; причини негативного впливу на розвиток експорту, що випливали з умов чинної торгової угоди з Німеччиною; заходи з нарощування транспортної інфраструктури зовнішньої торгівлі — залізничні, шосейні шляхи сполучення, облаштування портів, регуляція річок тощо; удосконалення системи залізничних і митних тарифів; будівництво мережі зерносховищ та елеваторів для зберігання сільськогосподарської продукції; дослідження статистики світового ринку; кредитування експорту. Отже, проблематика питань, винесених на обговорення з'їзду, була доволі масштабною.

Обговорення цих проблем і ухвалені резолюції виявили певні відмінності порівняно з Харківським обласним з'їздом. Великі землевласники, вони ж цукрозаводчики й винокури, виступили на з'їзді в Києві зі своїми традиційними скаргами щодо ризиків їхнього виробництва та його збитковості. Вони наполягали на необхідності всебічного захисту за рахунок державної скарбниці, шляхом удосконалення преміювання, створення системи митного захисту від іноземної конкуренції³⁰.

Ініціювання та розширення різних видів аграрного протекціонізму прагнули й «середні господарі, які були зацікавлені в розвитку тваринництва та деяких технічних культур. Вони порушили питання про запровадження вивізних премій на висівки та преміювання їх внутрішнього споживання, про підвищення залізничних тарифів на експортований жом, підняття митного тарифу на імпортований хміль тощо. Щоправда, усі ці прагнення прибічників аграрного протекціонізму за рахунок державної скарбниці з'їздом було пом'якшено. Замість преміювання внутрішнього споживання висівок було висловлене побажання добитися вжиття урядом заходів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку, але за обов'язкової умови — не нашкодити інтересам борошноmelів».

Уперше висловили свої погляди щодо питань економічної політики взагалі й торгової угоди з Німеччиною зокрема «представники селянського господарства — делегати від місцевих кооперативних організацій» — Київського союзу установ дрібного кредиту, що об'єднував близько 130 тис. господарств, одного з найпотужніших в Україні Дзенгелівського позичково-ощадного товариства й ряду інших. За оцінкою преси, «представники дрібного господарства внесли дисонанс в яскраві аграрно-протекціоністські настрої більшості членів з'їзду». Перш за все, вони зарекомендували себе противниками економічної політики форсованого експорту за кордон зернових і продукції тваринництва та звернули увагу на розширення внутрішнього ринку. Окрім того, вони висловилися проти заходів, які ускладнювали відхід сільськогосподарських робітників у Німеччину. Ці та деякі інші акції дрібних господарів засвідчили крах ілюзій щодо «єдності» інтересів сільського господарства для різних прошарків землеробського населення і господарських груп.

Київський з'їзд констатував колосальний економічний прогрес конкуруючих країн у сфері сільськогосподарського виробництва й експорту завдяки достатній оснащеності елеваторами, залізницями та пароплавними морськими лініями, холодильними системами, ефективності кооперативних організацій, дешевому кредиту, поширенню сільськогосподарських знань³¹. У доповіді очільника експортної палати В. Денисова було висвітлено «невтішну картину повного розладу російського експорту та паралельно з цим прекрасну організацію цієї важливої справи в наших конкурентів на світовому ринку». «Наш продукт, — заявив В. Денисов, — збувається за зниженими ставками, ми бачимо, що всі благі наміри уряду, земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів у сфері підвищення продуктивності народної праці паралізуються неорганізованістю збуту наших цінностей. У цьому винні й ми, сільські господарі. Ми піклуємося лише про створення цих цінностей, ставлячись цілком індиферентно до того, яким чином вони потрапляють на світовий ринок». У результаті, констатував В. Денисов, у Росії немає хлібної інспекції, відпрацьованих стандартів, товарних марок, належного транспорту для багатьох товарів, облаштованих портів і торгового флоту³². Отже, очільник Російської експортної палати виявив у своїй доповіді на Київському експортному з'їзді обережність, звинувативши ледве не у всіх негараздах у зовнішньої торгівлі не російський уряд, а сільських господарів.

Більш цікавою та змістовною була доповідь Л. Яснопольського. Упродовж тривалого часу після набуття чинності конвенції 1904 р. він, як і більшість науковців, підтримував тезу про «єдність інтересів промисловості та сільського господарства». Проте на Київському з'їзді Л. Яснопольський зарекомендував себе винятково виразником прагнень аграріїв. По суті у своїй доповіді він закликав сільських господарів до згуртованості й захисту землеробства³³. «У нас організована тільки велика промисловість, — стверджував Л. Яснопольський. — Від цього потерпають не тільки сільські господарі, але й ряд промислових галузей. Потрібна інша організація сільських господарів. Вона повинна будуватися на селянстві»³⁴.

На з'їзді лунали й інші голоси. Увага зібрання акцентувалася на давній опозиції «митній політиці наших торгово-промислових організацій». На перше місце ставились інтереси сільськогосподарського експорту, виходячи з переконання, що в його розвитку зацікавлене «не лише все землеробське населення, але й усі класи суспільства»³⁵. Відзначалося також, що високі митні тарифи призводять до звуження внутрішнього ринку та зменшення купівельної спроможності населення³⁶. За свідченням преси, з'їзд констатував, що «надмірно високе й нераціональне покровительство гірничої та обробної промисловості призводить фактично не до прискороного, а до слабкого розвитку в нашій країні промислового життя».

Щодо складу учасників, то Київський експортний з'їзд виявив особливості Правобережної України з погляду більшої згуртованості представників великого землеволодіння та кращої організованості дрібних господарів, ніж це було на з'їзді у Харкові. Із погляду висвітлених проблем також проявилися суттєві відмінності. У центрі уваги харківського з'їзду був експорт зернових, а київського — різні аспекти тваринництва та вивозу його продукції. Це стало наслідком відмінності інтересів сільських господарів «через різні економічні структури господарств у цих регіонах».

Безпосередньо питання експорту зернових не стояли на першому плані, їх було розглянуто на засіданні хлібної секції. Ухвалені рішення звелися в основному до питань кооперативного збуту зернових і необхідності впровадження елеваторної системи торгівлі збіжжям. З'їзд не визнав необхідним знизити німецьке мито до норм тарифів 1894 р., як це пропонувала хлібна комісія, і передав це питання на додаткову розробку в Київський обласний комітет. Форум висловився за збереження існуючого низького мита на кормовий ячмінь, а щодо кукурудзи визнав, що, виходячи з необхідності залишення цього продукту у країні, немає сенсу знижувати німецькі тарифи.

Значно важливішими були вимоги сільських господарів щодо можливого зменшення в новій угоді з Німеччиною мита на перероблену продукцію сільськогосподарського виробництва — борошно, м'ясо, вершкове масло, птицю, курячі яйця тощо — та забезпечення її збуту на більш вигідних умовах. Ці вимоги було ухвалено на об'єднаному засіданні хлібної і тваринницької секцій. Їх постанову слід визнати головною в ряді рішень Київського обласного з'їзду. Тут було стисло відображено весь інтерес, який на з'їзді зосередився переважно

навколо питань тваринництва і кормів. Документ визначив особливості сільськогосподарства регіону Правобережної України щодо товарообміну з Німеччиною та іншими країнами. У відповідності з цією постановою, учасники з'їзду після доповіді Ю. Кістяківського висловили ряд побажань, спрямованих на залишення у країні таких кормових засобів, як жом, висівки, макуха тощо. Із цією метою було запропоновано ряд заходів: 1) пропаганда у середовищі сільських господарів земствами, сільськогосподарськими товариствами й урядовими установами важливості цих кормів; 2) кредитування урядом кооперативних сільськогосподарських складів та проведення останніми комерційних операцій із закупівлі та збуту серед населення цих кормів; 3) визначення практичних засобів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку за умов урахування інтересів млинарства; 4) зниження внутрішніх і поступове підвищення вивізних залізничних тарифів на жом.

Водночас з'їзд висловився за коригування тих аспектів економічної політики у тваринницькій галузі сільськогосподарства, що стосувалися експорту. Вони склалися із таких заходів: скасування всіх обмежень на вивіз м'яса, які зафіксовано в угоді з Німеччиною 1904 р.; укладання угод з іншими державами, що сприятиме збуту продукції тваринництва, зокрема з Францією й Італією; організація ветеринарно-санітарної мережі в районах обслуговування експорту; облаштування районних скотобоєнь і складів-холодильників для зберігання м'ясної продукції; забезпечення залізничного й морського транспорту холодильними системами для перевезення продуктів тваринництва; зниження мита на ввіз свиней до Німеччини до 5 марок із голови у відповідності з торговою угодою 1894 р.; одержання дозволу на ввезення свинини на німецький ринок, а також її транзит через цю країну; скасування мита на ввіз до Німеччини курячих яєць³⁷.

Усі заходи, ухвалені Київським обласним з'їздом з перегляду торгової угоди з Німеччиною, базувалися певною мірою на основі побажань і постанов обласних та повітових земських зібрань, сільськогосподарських товариств, кредитних і позичково-ощадних кооперативів, інших громадських організацій³⁸.

Таким чином, організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною створили певні передумови більш сприятливого для сільських господарів регулювання експортно-імпорتنих операцій. Вони полягали у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму — найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні реформування митної системи з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільськогосподарства й зусиллях, спрямованих на оволодіння новими зовнішніми ринками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — СПб.: МТП, 1914. — С. 243–244.

- ² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 29.
- ³ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 244–245.
- ⁴ Горно-заводское дело. — 1911. — № 46. — С. 3115.
- ⁵ Промышленность и торговля. — 1914. — № 13. — С. 7.
- ⁶ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 245.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Северный голос. — 1915. — 29 февраля.
- ⁹ Горно-заводское дело. — 1915. — № 11/12.
- ¹⁰ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати / К. Лейтес. — Пг.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1916. — С. 102.
- ¹¹ Северный голос. — 1915. — 29 февраля; Торгово-промышленная газета. — 1915. — 12 февраля.
- ¹² Горно-заводское дело. — 1915. — № 1. — С. 10239.
- ¹³ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 90.
- ¹⁴ Там же. — С. 97–98.
- ¹⁵ *Соболев М.Н.* Перестройка принципов торговой политики России. — Х.: О-во сельск. хоз., 1915. — С. 32.
- ¹⁶ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1912. — Вып. 1. — С. 57.
- ¹⁷ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 186–187.
- ¹⁸ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в Харькове 20–23 марта 1913 г. — Х. [Б. и.], 1913. — С. 4.
- ¹⁹ *Яснопольский Л.* Значение русско-германского торгового договора // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1913. — Вып. 9. — С. 7–8.
- ²⁰ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией... — С. 4–5.
- ²¹ *Минин А.* К вопросу о пересмотре русско-германского торгового договора // Черниговская земская неделя. — 1914. — 24 января.
- ²² *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 314.
- ²³ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией... — С. 85.
- ²⁴ Российская экспортная палата: Отчёт за 1914 год. — Пг.: МТП, 1915. — С. 99.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Леонтьев В.В.* О форме нашей торгово-договорной политики после войны // Торгово-промышленная газета. — 1915. — 28 мая.
- ²⁷ *Яснопольский Л.* Значение русско-германского торгового договора... — С. 10.
- ²⁸ Киевский областной съезд по вопросам экспорта (вывоза) // Черниговская земская неделя. — 1914. — 25 апреля.
- ²⁹ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 192.
- ³⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 6 марта.
- ³¹ Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 79.
- ³² Там же. — С. 79–80.
- ³³ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 147; *Яснопольский Л.* Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. Отдельные оттиски из трудов Киевского экспортного съезда. — К.: Тип. А.И. Гросмана, 1914. — С. 9.

³⁴ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 152; Киевский областной съезд по вопросам экспорта (вывоза) // Черниговская земская неделя. — 1914. — 25 апреля.

³⁵ *Лейтес К.* Вопросы внешней торговой политики... — С. 147–148.

³⁶ *Пискунов Д.* Киевский областной съезд по вопросам экспорта (Окончание) // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 27 марта.

³⁷ Там же.

³⁸ Див.: Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 205–209, 240–248.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕРЫ ОБЩЕСТВЕННОСТИ УКРАИНЫ ПО ПЕРЕСМОТРУ ТОРГОВОГО ДОГОВОРА 1904 г. С ГЕРМАНИЕЙ (1913–1914 гг.)

Освещен процесс подготовки правительственных учреждений и общественных организаций Украины к пересмотру торгового договора 1904 г. с Германией (1913–1914 гг.). Основное внимание сосредоточено на их работе по обобщению статистических данных по объему экспортно-импортных операций, доходов и убытков. Указано на стремление отдельных организаций реформировать таможенную систему с учетом интересов земледелия, животноводства и других отраслей сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Российская империя, рыночные отношения, экспорт, производство зерна, торговая сделка.

ORGANIZATIONAL ARRANGEMENTS OF PUBLIC OF UKRAINE CONCERNING SALES AGREEMENT REVISION OF 1904 WITH GERMANY (1913–1914)

Preparing process of Ukrainian government agencies and public organizations before sales agreement revision of 1904 with Germany (1913–1914) is shown. Main attention is paid to their work on statics generalization concerning the amount of export and import operations, earnings and loses. Striving of some organizations to change customs system considering interests of agriculture, stock-rising and other kinds of farming.

Keywords: agriculture, Russian Empire, market relations, export, production of grain, trade agreements.